

A szóhasadás szerepe az etimológiai vizsgálatokban (A *magas* eredetéről)

1. Talán nem veszi zokon Hajdú tanár úr, hogy a tiszteletére – születésnapjára köszöntésül – készült jelen kis írásban a névtudomány (onomasztika) fogalmát a szokásosnál tágabban értelmezem. A tulajdonneveken túl beleérttem ugyanis általában a nevek (szavak) eredetét és történetét, illetve az elnevezések indítékait, a nomináció mikéntjét kutató stúdiumokat is. A névtudomány így – ebben a tágabb értelemben – az antroponímián és a toponímián kívül magába foglalhatná az onomasztiológiát és az etimológiát is. Dolgozatom – *magas* melléknevünk származásával és rokonságával foglalkozván – az etimológia körébe vág, ám a fentiek értelmében egyúttal névtani munka is.

2. Az etimológiai vizsgálódásokban a belső szóalkotás különböző módjaival keletkezett új szavak közül az eddigieknél nagyobb figyelmet érdemelnek a *s z ó h a s á d á s* (a párhuzamos alak- és funkciómegoszlás) következtében született szavaink. Az egy-egy szócsaládba illeszthető elemek szinkrón összefüggéseit keresve arra a meggyőződésre jutottam, hogy a szóhasadás eddig szép számmal feltárt esetein túl (l. elsősorban GRÉTSY LÁSZLÓ, *A szóhasadás*. Bp., 1962; BENKÓ LORÁND, *Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez*. *NyudÉrt.* 38 [1963]: 18–39) további példáit érdemes keresnünk. A mai magyar nyelvben megfogható rendszerszerű összefüggések alapján kapcsolatba hozható, összetartozónak vélt szavak segítségével ugyanis bizonytalan etimológiákat pontosíthatunk, vagy ismeretlen eredetű szavak megfejtéséhez juthatunk közelebb.

Az effajta vizsgálat elsősorban egy adott nyelvéllapot rendszerszerű (hangtani, alaktani, szintaktikai és szemantikai) összefüggéseire épít. A szinkrón elemzés feltárta összefüggéseket – szerencsés esetekben – megtámogathatják a nyelvtörténeti és/vagy tájnyelvi adatok. (De meggondolkodtatóak azok az esetek is, melyekben a kétféle – a szinkrón és a diakrón – elemzés eredményezte kép egymásnak ellentmond.)

Az állapot rendszerszerű összefüggéseiből történeti – így etimológiai – következtetésekre jutó vizsgálódás ma már egyre kevésbé szokatlan. Erősödik ugyanis – a nemzetközi és a hazai kutatásban egyaránt – az a felfogás, amely a Saussure-i merev szinkrónia-diakrónia dichotómiát meghaladva az állapot és a történet egységéből indul ki. Ezen – F. DE SAUSSURE felfogásához képest – új szemlélet szerint az állapot mozgásformáiban, konstrukciós folyamataiban történeti folyamatok ismétlődnek meg, így a szinkrón összefüggések egyre bővülő köre lehetőséget teremt történeti következtetések levonására. A mindenkor nyelvéllapot úgy őrzi meg, pontosabban úgy ismétli meg saját történetének lényeges szakaszait, ahogyan a földtörténeti képződmények időbeli egymásutánja térbeli (rétegtani) vizsgálatokkal rekonstruálható. (Az állapot és a történet viszonyáról, e viszony korszerű értelmezéséről l. pl. H. M. HOENIGSWALD, *Language change and linguistic reconstruction*. Chicago, 1960; RÓNA-TAS ANDRÁS, *A nyelvrokonság*. Bp., 1978. 172–88; A. SZEREBRENNYIKOV, *Általános nyelvészet*. Bp., 1986. 217–74; ZSILKA JÁNOS,

De costructione. Bp., 1982. 153–214; Tautologikus egységek a nyelvben. Bp., 1987. 21–6; stb.)

A szinkrón összefüggések segítségével rekonstruált diakrón folyamatok felhasználhatók kell legyenek a szófejtő vizsgálatokban is.

3. A valószínűsíthetően szóhasadással elkülönült, a mai nyelvérzék számára azonban sokszor már egymástól teljesen függetleneknek látszó szavak között mind a fonetikai-morfológiai elemzésnek, mind a szemantikai vizsgálatnak kapcsolatokat kell felderítenie. Az alakváltozatoknak gondolt, egymással kapcsolatba hozható elemek között először is szabályos hangmegfeleléseket kell kimutatnunk. A diakrón síkon lejátszódó *hangváltozás* az állapotban mint *hangváltakozás*, szabályos hangviszony jelenik meg, éppúgy, ahogy az idő egymásutánjában zajló *jelenlentesváltozások* a szinkroniában mint *jelenlentesváltozatok*, azaz mint a szavak *különböző jelentései* (poliszémia) vannak jelen. Ha egy összetett jelentéstartalom elkülönül, specializálódik, s az így létrejött, az eredetihez képest speciálisabb jelentések társulnak az egymás mellett élő két vagy több formához, a párhuzamos alak- és funkciómegoszlás véglegessé válik. A szemantikai elemzésnek a jelentések összegét felépítő jelentésszervezők azonos részmozzanatait kell kimutatnia. (L. még HORVÁTH KATALIN, Még egyszer *név* szavunk eredetéről: Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Zalaegerszeg, 1989. 355–9.)

4. Most pedig lássuk végre *magas* melléknevünket és szócsaládját! BÁRCZI GÉZA szavunkat *ismereetlen* eredetűnek tartja, a *mag* főnévből való származtatását nem fogadja el. (A *mag* szerinte *bizonytalan* eredetű, mivel a több finnugor nyelvben kimutatható 'test', 'törzs' jelentésű szavakból való eredeztetését a 'test' és a 'mag' jelentések összefüggésének bizonytalan volta kétségessé teszi. Vö. SzófSz. 194.)

Az igen korán adathozható *magas* a TESz. szerint *bizonytalan* eredetű. Talán a finnugor korból származó *mag* főnévünkéből keletkezhetett -s melléknévképzővel. A szótár az esetleges jelentésfejlődést a *mag* eredetinek feltehető 'test', 'törzs' alapjelentéséből a következőképpen valószínűsíti:

test, törzs → testes, nagytestű → magas

(A *mag* itt "ősi örökség a finnugor korból". A fgr. 'test', 'törzs', '<ruha> ölrésze, derékrésze' jelentésű szavakból alak és jelentés tekintetében egyaránt levezethető. Vö. TESz. 2: 811–3.)

Ám a feltett jelentésfejlődésnek szépséghibája van: erőltetettnek érezzük, hiszen a 'testes' és a 'magas' jelentések nyelvünkben nem asszociálják egymást. (Ami testes, az nem szükségszerűen magas; ami/aki magas, nem feltétlenül testes.) A 'magas' jelentésnek meghatározó jegye a *vertikális*, a 'testes' jelentésnek pedig a *horizontális* kiterjedés (l. az ÉrtSz. értelmezéseit).

A TESz. fölveti ugyan egy másfajta jelentésfejlődésnek a lehetőségét is: 'maggal bíró' → 'kifejlett, megnőtt', de ezt kevésbé valószínűnek tartja.

Én viszont fölveszem a TESz. által elejtett szálát, s ezt viszem tovább. A szócsaládba vonható szavak hangtani, alaktani és szemantikai elemzése nyomán arra a következtetésre jutottam ugyanis, hogy a *magas* a *mag* főnév melléknévképzős *magos* származékának *s z ó h a s a d á s s a l* elkülönült alakváltozata.

Magas melléknévünk *magos* alakváltozata a régiségben az egész nyelvterületen élt. Él ma is nyelvjárásainkban, de nem szorult ki teljesen mai köznyelvünkéből és irodalmi nyelvünkéből sem. Ezt a változatot találjuk pl. egyik szép régi típusú népdalunkban: "Magos a rutafa / Ága elágazik." Ezt a formát látjuk József Attila ismert versében: "s a ruhák fényesen, suhogva / keringtek, szálltak a magosba." *Magos* szavunknak tehát két jelentése volt, illetve van: 1.) 'maggal ellátott', 'amiben magok vannak'; 2.) 'magas'.

E tényből kiindulva a következő két lehetőséggel számolhatunk:

a) ha a két jelentés között nem találunk semmiféle kapcsolatot, akkor két – egymástól független – elem véletlen alaki egybeeséséről van szó, azaz *magos*¹ és *magos*² szavaink homonimák.

b) ha a két jelentés összefüggését bizonyítjuk, úgy a *magos* elem többjelentésű (poliszéma).

Ha a jelentések összefüggésére fény derül, továbbá ha a *magas* forma a *magos* alakváltozatának tekinthető, ez esetben joggal állíthatjuk, hogy a két szó alak- és jelentésmegoszlással, vagyis szóhasadással jött létre. Lássuk, valóban erről van-e szó!

5. A feltett alakváltozatokat könnyen összekapcsolhatjuk a jól adatolható *o : a* hangviszony segítségével. E hangmegfelelés számos más esetben is a szóhasadás különféle formáit indította el tőszavakban és származékszavakban egyaránt. Pl.: *moszat : maszat; pocok : pocak; vacok : vacak; Mohács* (helynév) : *Mahács* (családi név); *csillog : csillag, mázos* (l. mézes-mázos) : *mázás* (*mázás edény*); *város : váras; lábos : lábas* (*lábas jószág, kezeslábas*); *kalaposok : kalaposak; hatalmasok : hatalmasak; stb.*

Az *o > a* nyíltabbá válás következtében egymás mellett élő régi és új forma lehetőséget nyújtott a jelentések (funkciók) különféle megoszlására, megteremtette a szóhasadás lehetőségét.

A fenti sorhoz – úgy vélem – bizton hozzátehetjük a *magos : magas* alakpárt, ennek hangtani akadályja nincs.

Az egymás mellé állított két alak szemantikai összefüggéséhez az eredeti *magos* forma két jelentésének elemzésével juthatunk el. Hogy a szót poliszmának tarthassuk, a második jelentést ('magas') le kell tudnunk vezetni az elsőből ('amiben magok vannak'). Az alak és a jelentés, a jelölő és a jelölt kapcsolatát a jelöltből kiindulva érthetjük meg. Abból a megfigyelésből ugyanis, hogy az érett, termést hozó, vagyis *magos* növény sok esetben jól láthatóan fölnyúlt, "magba ment", függőlegesen nagyobb kiterjedésű, mint a fiatal, éretlen növény, tehát *magas*. Ha pl. a hagyma/a retek/a saláta *magba megy/fölmagzik*, már öreg/kemény/fás, azaz nyersen/frissen már nemigen élvezhető. A CzF. a *magba megy* kifejezést a következőképpen értelmezi: "Magba megy a vetemény, midőn magvas fejét felüti." Ugyanezt a jelentést képviseli a *fölmagzik* népn. *fémagzik* ige. SZINNYEI tájszótárában a következő mondat példázza: "Tavajtó fogvást akkorára fémagzott, hogy egészen kinőtt az Isten markából."

A két jelentés tehát kétségkívül kapcsolatba hozható egymással, közöttük metonimikus viszony van: a második jelentés érintkezésen alapuló névátvitellel jött létre az elsőből. A két jelentés összefüggése így felírható egy egymással következtető viszonyban lévő mellérendelő összetett mondat: *magos, ennél fogva magas*.

Az egymás mellett élő két alak teremtett aztán lehetőséget a jelentések megoszlására: a *magos* mindinkább "elveszíti" második jelentését, mivel az a *magas* jelentésévé vált.

6. Dolgozatomban *magas* melléknevünknek a *mag* szóból való bizonytalan származtatását a szóhasadás lehetőségével számolva, majd a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlást igazolva, sikerült megerősítenem. Egyúttal – úgy vélem – pontosítanom is, hiszen ezt az összefüggést a TESz. javaslatához képest természetesebb, a tapasztalattal egyező jelentésfejlődés alapján valószínűsítettem.

Mag szavunk – a TESz. által adott – etimológiája nem igazán meggyőző. Ennek két oka van. Egyrészt az, hogy a feltett rokon nyelvi megfelelőkből következő 'test', 'törzs' alapjelentés és a 'mag' jelentés közti összefüggés kétséges. (BÁRCZI GÉZA emiatt tartotta az etimológiát bizonytalannak.) Hiszen így a szemlélet számára legközvetlenebbül adott jelentéshez ('virágos növény termésében képződő, a csírárt rejtő szaporítószerv') csak átviteleken át juthatunk el. (A szótár közvetlenül az 'ivadék', 'utód' → 'mag' jelentésfejlődést tartja lehetségesnek, így az átvitel iránya is vitatható.)

Másrészt figyelembe kell vennünk azt is, hogy a magyarban a 'test' jelentés – a régiségben éppúgy, mint a nyelvjárásokban – soha, sehol sem volt kimutatható.

A CZUCZOR–FOGARASI szótár szavunkat a *magyal*, *makk*, *monyoró* ~ *mogyoró* ~ *magyaró*, *mony*, *bogyó* szavak körébe vonja, a szavak megnevezte dolgok alaki hasonlósága alapján. Ha figyelembe vesszük, hogy e szavak alakilag szabályos hangmegfelelések mentén összekapcsolhatók, továbbá, hogy az alapjelentések mindegyikében kimutatható egy 'gömbölyű, kerekded, tojásdad' komponens, úgy e föltevés legalábbis meggondolkodtató.

HORVÁTH KATALIN

Az utcanevek írásmódjának vázlatos áttekintése a múlt századtól napjainkig

A leggyakrabban leírt földrajzinév-típusok egyike az utcaneveké. Eleink életében ugyanolyan mértékben fordult elő, mint a mienkben. Írásmódjának részletes szabályozására azonban csak az utóbbi időkben került sor. Az első akadémiai szabályzat 1832-ben még említést sem tett az utcanevekről (de még a földrajzi nevekről sem).